

Almanya’da İslam ve İslam’ın Kurumsal Temsili

Ahmet ASLAN¹

ÖZ

Çalışmada odak konuya bir köprü olarak Almanya’da Kilise-Devlet ilişkilerine dâir yasal ve anayasal düzenlemeler özetlenmiş ardından İslam’ın kurumsallaşması başlığı altında 60’lı yıllardan itibaren başta Türkiye’den göç edenler olmak üzere Müslümanların oluşturdukları kurumsal yapılar betimlenmiştir. Çalışma; İslam politikalarının geçmişi, İslam’ın kurumsal temsili bağlamında “Almanya İslam Konferansı”, “Avrupa/Alman İslam’ı” ve “İslam’ın Yerelleştirilmesi” tartışmaları gibi başlıklar altında incelenen konularla yapılandırılarak aktüel sorunlar ve bunlara ilişkin çözüm önerileriyle sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Almanya’da Müslümanlar, İslam’ın Kurumsallaşması, İslam’ın Yerelleştirilmesi, Din-Devlet İlişkileri, Müslüman Kuruluşlar.

Islam in Germany and Corporate Representation of Islam

ABSTRACT

Working as a bridge to a focus in the Church-State relations in Germany, legal and constitutional arrangements are summarized followed by institutional structures that consisted of Muslims, including those who migrated from Turkey, particularly since the 60s under the institutionalization of Islam is depicted. Work; The history of Islamic policies has been structured with topics such as the "German Islam Conference", "Europe/German Islam" and "Localization of Islam" in the context of the institutional representation of Islam, resulting in actual problems and suggestions for solutions.

Keywords: Muslims in Germany, Institutionalization of Islam, Localization of Islam, Religion-State Relations, Muslim Organizations.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ahmet.aslan@erzincan.edu.tr

Almanya'da Müslümanlar

Almanya'daki Müslüman varlığı, her ne kadar 60'lı-70'li yıllardaki işçi göçü ile nüfus yoğunluğu kazanmışsa da Almanların İslam medeniyetiyle olan temasları çok eskiye dayanmaktadır. Abbasi Halifesi Harun Reşit döneminde diplomatik ilişkiler başlamış² ve daha sonra Endülüs Emevî Devleti ile de karşılıklı elçi gönderimi gerçekleştirilmiştir.³ Viyana Kuşatması'nda şehrin savunulması amacıyla Avusturyalılara yardım için giden Alman Prenslarının ülkelerine dönerken yollarında götürdükleri Müslüman savaş esirleri Almanya'daki ilk Müslüman topluluklardan sayılmaktadır.⁴ Ayrıca 1739'da 22 Türk savaş esirinin Postdam'da bir süre ikamet ettikleri bilinmektedir.⁵ 1763'te Berlin'de daimi Osmanlı Elçiliği oluşturulmuştur. Bu elçilerin üçüncüsü Ali Aziz Efendi vefat edince kendisine bir mezar yeri tahsis edilmiştir. Bu mezar yeri günümüze kadar korunan bölgedeki Müslüman mezarlığının temelini oluşturmuştur (1798).⁶ Bütün bu ilişki ve etkileşimlerin Almanya'daki izlerini gündelik hayatta, eğitim, kültür, bilim ve sanat alanlarında görmek mümkündür. Günümüz Almanya'sında günlük hayatta kullanılan kahve, fincan, şeker, limonata, ceket, kanepeler ve şilte gibi pek çok eşya ve kavram; rakamlar ve rakamların okunuş tarzları Araplardan alınmıştır.

² Abdullah, Mohammed S., *Geschichte des Islam in Deutschland*, Graz Wien Köln, 1981, s.13.

³ İsmail Baliç, "Almanya", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 520.

⁴ Hartmurt Heller, "Müslümanlar in deutsche Erde: Frühe Grabstätten des 14. bis 18. Jahrhunderts", *In fremder Erde: zur Geschichte und Gegenwart der islamischen Bestattung in Deutschland I*, Hrsg. von Gerhard Höpp und Gerdien Jonker, Berlin: Das Arabische Buch, 1996.

⁵ Muhammad Salim Abdullah, "Jochen Klepper doch eine „echte" Quelle", *Moslemische Revue*, 1, ss. 12-16.

⁶ Gerhard Höpp, *Müslümanlar in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wünsdorf und Zossen, 1914 - 1924*, Berlin : Das Arab. Buch, 1997.

Almanlar, Müslümanların tıp ve eczacılık alanında yaptıkları uygulamalara da kayıtsız kalmamışlardır.⁷

Birinci Dünya Savaşı esnasında Berlin'de Müslüman savaş esirlerinin toplanması için oluşturulan iki kampın birinde (Wünsdorf'ta) 1915 yılında kurulan ve zamana dayanamayan ahşap cami, Almanya'da kurulan ilk camilerden biridir.⁸ 1924'te inşa edilen Wilmersdorf Camisinin (Ahmediyya Camii olarak da bilinir) de kanıtladığı gibi bu dönemde Berlin'de içlerinde muhtedî Almanların ve Müslüman ülkelerden gelen öğrencilerin de yer aldığı Müslüman bir cemaat varlık göstermiştir. Bu caminin imamlarından birinin hazırladığı Kur'an meâli, bir Müslüman'ın kaleminden çıkan ilk Almanca meâl sayılmaktadır (1939). Lemmen'in yaptığı araştırmaya göre Birinci Dünya Savaşı sonrasında İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Müslümanlar tarafından Berlin'de kurulan onlarca dernek, burada canlı bir Müslüman etkinlik alanı bulunduğunu göstermektedir.⁹ Savaştan sonra, 50'li ve 60'lı yıllarda içlerinde öğrenci, akademisyen, mülteci ve Alman muhtedîlerin de bulunduğu çeşitli anlayış ve uluslardan Müslümanlar Hamburg, Münich ve Achen'da dernekler etrafından şekillenen cemaatler oluşturmuşlardır.¹⁰

Günümüz Almanya'sındaki Müslüman nüfus, büyük oranda Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelere Almanya'ya 60'lı yıllardan itibaren göç eden işçilere ve onlardan gelen kuşaklara dayanmaktadır. Almanya'nın işçi kabulü için anlaşma yaptığı ülkelerin başında Türkiye (1961), Fas (1963), Tunus (1965) ve eski Yugoslavya (1968) gelmektedir.¹¹ Bu anlaşmalar doğrultusunda

⁷ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, s. 26, 56, 236, 238.

⁸ Margot Kahleyss, *Muslimen in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg: Ansichten und Absichten*, Berlin, 1998.

⁹ Thomas Lemmen, *Almanya'daki İslami Örgütler*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı, 2000, ss. 17-18.

¹⁰ Abdullah, *Geschichte des Islam*, s. 39, 43, 54.

¹¹ Klaus Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jh. bis zur Gegenwart*. München: 2000, s. 334.

ülkeye gelen göçmen işçilerle 1961 yılında yüzde 1,2 olan yabancı nüfus oranı 1970’te yüzde 4,9’a yükselmiştir. 1973 yılında patlak veren petrol krizi ile işçi alımının durdurulmasından sonra, yabancı işçilerin büyük bölümü Almanya’da kalmaya karar vererek eşlerini ve çocuklarını yanlarına aldılar.¹² Böylelikle Almanya’daki Müslümanların sayısı hızlı bir şekilde yükselmiş oldu. İşçi göçü dışında Lübnan, İran, Afganistan, Bosna Hersek ve Kosova gibi ülkelerden, savaşlar sebebiyle ya da siyasî sebeplerle Almanya’ya iltica eden Müslümanlar da buraya yerleşerek Müslüman nüfusa dâhil oldular.¹³

Almanya’daki Müslüman nüfus 1950’de 20.513 ve 1960’ta 21.844 iken,1970’te işçi göçü ile birlikte 1.172.539’a ulaşmıştır. 2010 yılında 4.283.364 olan Müslüman nüfus,¹⁴Federal Göç ve Mülteciler Dairesi’nin Alman İslam Konferansı için yaptığı araştırmaya göre 2015 yılı sonu itibariyle 4,4 ile 4,7 milyon arasında tahmin edilmektedir. Buna göre yaklaşık 83 milyon nüfusa sahip olan Almanya’nın yüzde 5,5’ini Müslümanlar oluşturmaktadır.¹⁵ Bu azınlığın yüzde 63,2’si Türkiye’den, yüzde 13,6’sı Güneydoğu Avrupa’dan (Arnavutluk ve Bosna), yüzde 8,1’i Yakın Doğudan (Irak, Mısır, Suriye, Lübnan vb.), yüzde 6,9’u Kuzey Afrika’dan (Fas, Tunus vb.), yüzde 4,6’sı Güney ve Güneydoğu Asya’dan (Afganistan, Pakistan, Hindistan vb.), yüzde 1,7’si İran’dan, yüzde 1,5’i Afrika’dan, yüzde 0,4’ü Orta Asya, Bağımsız Devletler Topluluğundan gelen Müslümanlardan oluşmaktadır.¹⁶

¹² Karin Hunn, “Nächstes Jahr kehren wir zurück...” *die Geschichte der türkischen “Gastarbeiter” in der Bundesrepublik*, Göttingen: 2005, Wallstein Verlag, s. 343.

¹³Thomas Lemmen,*Muslimen in Deutschland: eine Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, Baden-Baden 2001, Nomos Verlag, s. 40-41.

¹⁴Houssain Kettani,“Muslim Population in Europe: 1950-2020”, *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, (2), June 2010, s. 159.

¹⁵Wie viele Muslime leben in Deutschland?, www.bamf.de (07.07.2019); Mültecilerle birlikte bu rakamın yükseldiği söylenebilir. Hatta 6 milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir.

¹⁶Sonja Haug, Stephanie Müssig, Anja Stichs;*Muslimisches Leben in Deutschland*, BAMF und DIK, 2009, s.59,68,81.

Ayrıca İslam’ı seçen, muhtedî Almanların sayısı 20 bin ile 100 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷

Almanya’da Kilise-Devlet İlişkilerine Dair Yasal ve Anayasal Düzenlemeler

Avrupa’da Miladi üçüncü yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlayan Hıristiyanlık, özellikle Orta Çağda tüm Almanya’da etkinliğini kurmuştur. Hıristiyanlık tarihine koşut olarak Katolik Kilisesi Almanya’da da dünyevi gücünü göstermiş, ancak Reform hareketleri sonucunda kilisenin otoritesi sarsılmıştır. Kutsal Roma İmparatorluğu Meclisi,1803’telaik prenslerin Fransa’ya bıraktıkları toprak kayıplarının tazmin edilmesini yasalaştırmıştır (*Reichsdeputationshauptschluss*). Bu şekilde Kilisenin malvarlığına getirilen sınırlamalar, dinî iktidarın zayıflamasında etkili olmuştur.¹⁸ Almanya’da devlet ve kilise ilişkilerinin çerçevesi yüzyıldan uzun bir süre bu kanun doğrultusunda şekillenmiş, daha sonra 1919 yılında kabul edilen Weimar Anayasası ise devlet ve kilise ayrılığını esas almıştır. Bu Anayasanın din ve devlet ilişkilerine dair esasları, mevcut 1949 tarihli Anayasaya da aynen aktarılmıştır.¹⁹

Federal Almanya’da Schleswig-Holsten eyaleti hariç, her eyaletin din özgürlüğünü vurgulayan ve devletin dinî cemaatlerle ilişkisini düzenleyen kendi anayasası vardır. Bu anayasaların din-devlet ilişkilerine dair hükümleri, Federal Anayasa’yla birebir aynı olmamakla beraber farklılıklar sadece

¹⁷State Policies towards Muslim Minorities, Sweden, Great Britain and Germany, M. Anwar, J. Blaschke ve Akesander (ed.), Berlin: Parabolis, 2004, 41-197’den aktaran Esra Özyürek, *Müslüman Olmak Alman Kalmak- Yeni Avrupa’da Millet, Din ve Din Değişirme*, İstanbul: İletişim, 2015, s.18.

¹⁸ Johannes Neumann, “Der Reichsdeputationshauptschluss von 1803 Voraussetzungen und Folgen”, *Humanistische Union, e.V. RV München-Südbayern.*, (15.07.2019).

¹⁹https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_140.html, (15.07.2019).

detaylardadır ve eyalet anayasaları Federal Anayasa'ya göre ikincil konumdadır.²⁰ Din özgürlüğü, Federal Anayasa'nın 4. maddesiyle garanti altına alınmıştır. Buna göre inanç ve vicdan özgürlüğü ile dinî ve ideolojik (*Weltanschauung*) kanaati beyan etmeme özgürlüğü dokunulmazdır. Dinin özgürce yaşanması güvence altındadır.²¹ Bu ve bu doğrultudaki Anayasal hükümler, hem dinin özgürce yaşanmasını garanti altına almakta, hem de devletin kendisini tek bir din, mezhep ya da ateist bir dünya görüşüyle özdeşleştirerek dinî cemaatler arasında ayrımcılık yapmasını men etmektedir.²² Çünkü Devletin Anayasaca tanımlanmış resmi bir dini yoktur.²³ Ancak buradaki tarafsızlık (*Neutralität*) devletin dinleri reddetmesi veya dinler karşısında konumlanması olarak anlaşılabilir. Almanya'da din-devlet ilişkileri kategorik olarak devlet-Kilisesi ile Kilise-devleti arasında bir konumda bulunmaktadır.²⁴

Federal Anayasa'ya olduğu gibi geçirilen (140. Madde altındaki) Weimar Anayasası'nın maddeleri incelendiğinde, burada din özgürlüğüne, dinî cemiyetler ve din derslerine dair temel esasların yer aldığı görülmektedir: Medenî ve siyasî hak ve ödevler, ne din özgürlüğünün icrasına bağlıdır ne de bu nedenle kısıtlanabilirler. Medeni ve siyasî haklardan yararlanma ve kamu görevlerine giriş, dinî inanca bağlı değildir. Hiç kimse dinî inancını açıklamakla yükümlü değildir. Hiç kimse bir Kilise ibadetine, törenine ya da

²⁰Gerhard Robers "Almanya", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, Ali Köse-Talip Küçükcan (Ed.), İstanbul: İSAM Yay., 2008, s. 43.

²¹ Grundgesetz, (17.07.2019).

²²Janbernd Oebbecke, "Das Grundgesetz und der Religionsunterricht", *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, B. Uçar, M. Blasberg-Kuhnke u. A. von Scheliha (hrsg.), Osnabrück: V & R Unipress, 2010, s. 54.

²³Federal Almanya Anayasası Madde 140 altında Weimar Anayasası Madde 137(1).

²⁴Grace Davie, *Modern Avrupa'da Din*, Akif Demirci (çev.), İstanbul: Küre Y., 2005, s. 21.

dinî bir ibadete katılmaya veya dinî bir yemin şeklini kullanmaya zorlanamaz.²⁵

Almanya, seküler bir devlet olarak devletin tarafsızlığı ilkesini korumakta ve toplumun huzur ve refahına önceleyen bir pragmatizmle, Kiliseyle işbirliği içerisinde çalışmaktadır. Çünkü dinlerin toplumsal bütünleşmeye katkı sağladığı hususunda genel bir kabul söz konusudur²⁶ ve devletin din ve mezhepler karşısında tamamen kayıtsız kalması, dinsizlik (*Areligiosität*) lehine bir tutum olarak yorumlanabileceği için tam kayıtsızlık, tarafsızlık ilkesinin ihlali olarak yorumlanmaktadır. Bu sebeple devletin görevi dinler ve dünya görüşleri karşısında onların “varlığını teşvik edici tarafsızlık” (*fördernde Neutralität*) olarak belirginleşmektedir.²⁷ Alman Devleti, teşvik edici tarafsızlık gereği dinî ve toplumsal birçok alanda dinî cemaatlerle müzakereler yaparak karar almaktadır. Böylece Almanya’da Hıristiyanlık devletçe koruma ve hoşgörü ile karşılanmaktadır. Zira ülkenin kültür ve medeniyet temellerinde Hıristiyanlığın belirleyici konumu inkâr edilemez.²⁸ Musevilğin ve İslamiyet’in Alman devleti ile ilişkisi bağlamında ortaya çıkan meseleler, devletin din kurumu karşısında tarafsızlığına hanel getirici mahiyettedir.²⁹

²⁵Grundgesetz,

https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_11-245152 (17.07.2019).

²⁶ Alman İçişleri Bakanlığının konu ile ilgili mütalaası için Bkz.

<https://www.bmi.bund.de/DE/themen/heimat-integration/staat-und-religion/staat-und-religion-node.html>, (18.07.2019).

²⁷ Stephan Gerbig, “Monitoring-Stelle UN-Kinderrechtskonvention, Die Religionsfreiheit von Kindern im schulischen Raum, zur Diskussion über Kopftuchverbote für Schülerinnen”, *Deutsches Institut für Menschenrechte*, Information Nr. 26 I Mai 2019, I, ISSN 2509-9493 (PDF), s.2-3.

²⁸Otto Koellreuter, *Deutsches Staatsrecht*, Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1953, s. 83’ten akt. Ahmet Mumcu, “Almanya’da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII/I, 4, 1960, s.206.

²⁹ Bu durum özellikle Nasyonal Sosyalist yönetim döneminde Evangelist Kilisesi’nin devlet kilisesi haline getirilmesi ve Yahudi düşmanlığı ile Musevi örgütlenmesinin tahrir

Almanya’da anayasadan sonra, din ve devlet ilişkilerini belirleyen en önemli metinler eyalet hükümetleri ile Kiliseler arasında imzalanan konkordatolardır. Bu antlaşmalarda Katolikleri, Vatikan Devleti temsil eder. Katoliklerin imzaladığı en büyük konkordato 1933’te Hitler ile imzalanan Reichskonkordato’dur. Protestanları ise, 1948’de kurulan Almanya Protestan Kilisesi (*Evangelische Kirche in Deutschland-EKD*) temsil eder. EKD ile 1949 yılında yapılan konkordatodaki düzenlemeler daha sonra yapılan birçok konkordatonun çerçevesini belirlemiştir. Bu şekilde gelişen ilişkilerle Almanya’da Kilise elde ettiği hukukî, sosyal statü ve finansal kaynaklarla ekonomik ve kurumsal güç kazanmış birçok alanda devletten sonra ikinci büyük güç haline gelmiştir. Böylelikle Kilise başta eğitim olmak üzere birçok alanda politikaların belirlenmesinde ülkede söz hakkına sahip bir konumdadır.³⁰

Kilise dışındaki diğer dinî cemaatler, din özgürlüğünden yararlanmakla birlikte kendi inançlarına göre okullarda din dersi verebilmek gibi Kilisenin sahip olduğu haklara ulaşmak için kamu tüzel kişiliğine sahip dinî cemaat statüsü elde etmek durumundadırlar.³¹ Anayasaya göre böyle bir statü, tüzüğü ve üye sayısı ile aktif olan her dinî cemaate ve bu cemaatlerin oluşturacağı çatı kuruluşlara verilmesi gerekirken, uygulamada eyalet hükümetlerinin belirlediği birçok kriter ve hukukî mülahazalar söz konusu statüyü elde etmeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Bir grubun kamu tüzel kişiliğine sahip dinî cemaat olabilmesi için sürekliliği olan organize bir yapı, meşru bir aktiflik, anayasaya sadakat, şeffaf üyelik prosedürü, büyük bir grubu dışarıya dönük temsil etme

edilmesinde görülmektedir. Bkz. Mumcu, *a.g.m.*, ss. 207-212. İslamiyet ile ilişkiler bağlamında en çok dikkat çeken husus ise Kilisesi olmayan bir dinin müntesiplerinin oluşturdukları cemaatlerin çeşitli gerekçelerle devlet tarafından kamu tüzel kişiliklerinin kabul edilmemesi ve dolayısıyla birçok haktan mahrum kalmalarıdır.

³⁰Recai Doğan, “Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2, 2008, ss. 9-13.

³¹https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_11-245152 Weimar Anayasası Madde 137, (26.07.2019).

yeterliliği, ortak dinî inanç, toplulukça asgari de olsa kabul gören inanç içeriği, politik ve finansal yerellik gibi nitelik ve şartlara sahip olması gerekmektedir.³² Kamu tüzel kişiliği statüsündeki dinî cemaatler anayasal olarak vergi toplama, kamusal nitelikte toplu sözleşmeler yapabilme, sosyal yardım organizasyonları düzenleyebilme, belli vergi istisnaları ve kolaylıklarından yararlanabilme, kamu kurum ve kuruluşlarında, örneğin; cezaevi, ordu, hastane, huzurevi ve bakımevlerinde dinî hizmet sunabilme ve din görevlisi atama gibi birçok hak ve imtiyaza sahiptir.³³ Kısacası; konkordatolar örneğinde olduğu gibi devletle dinî cemaatler arasında imzalanacak olan “devlet anlaşmaları” hukukî normları daha derli toplu bir yapıda özetler, birçok alanda hukuki güvence sağlayarak Anayasal Din Hukuku’nun sunduğu garantilerin günlük hayata yansımalarını kolaylaştırır. Bu anlaşmalar, dinî cemaatlere yeni haklar vermese de her şeyden önce bir iyi niyet göstergesidirler ve inançlı Müslümanların da Almanya’nın eşit haklara sahip vatandaşları olduğuna dair güçlü bir mesaj verirler.

İslam’ın Kurumsallaşması

Almanya’da İslam’ın kurumsallaşmasında genel olarak belirleyici olan Türkiye, Fas ve Tunus gibi Müslüman ülkelerden bu ülkeye gelen “misafir işçiler”in zamanla kalıcılığı tercih etmeleri olmuştur. Mesela Türkiye ile yapılan 1961 tarihli İşgücü Kabul Anlaşmasında Türk işçilerin Almanya’da en fazla iki yıl kalabilecekleri sınırlaması, 1964 yılında yapılan düzenlemeyle kaldırılmıştır.³⁴“Misafir işçi” ifadesi açık bir mesaj veriyordu: Bu insanlar

³² Benjamin Heimann, “Der Begriff der Religionsgesellschaft im Grundgesetz und der organisierte Islam Göttingen”, *GOEDOC, Dokumenten- und Publikationsserver der Georg-August-Universität*, 2014 (Göttinger E-Papers zu Religion und Recht 9), <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl/?webdoc-3933>, ss.4-8. (26.07.2019)

³³https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_11-245152 Weimar Anayasası Madde 137(6); Madde 138(2), (26.07.2019).

³⁴KarinHunn, “*Nächstes Jahr kehren wir zurück...*”: *die Geschichte der türkischen „Gastarbeiter“ in der Bundesrepublik*. Göttingen, 2005, s. 29 v.d.

Almanya’da bir kaç yıl çalışacaklar ve tekrar anavatanlarına döneceklerdir. Bu mesaj, gelen işçilerin niyetlerini de yansıtıyordu. Bu sebeple sosyal ihtiyaçlarını ancak sınırlı olarak karşılıyorlar, oda ve pansiyonlardan ibaret olan ikamet mekânlarında ve işyerlerinde yapabilecekleriyle yetiniyorlardı. Aynı şekilde bireysel ve toplu ibadetlerini buralarda oluşturdukları geçici mekânlarda gerçekleştiriyorlardı. Bayram namazı gibi büyük kalabalıkların katıldığı ibadetler için ise, kilise salonları da dâhil olmak üzere değişik mekânlar kiralanıyordu.

Yetmişli yılların ortalarına gelindiğinde aile birleşimleri ile eş ve çocuklar Almanya’ya getirildi ve böylelikle kalıcılık emareleri belirginleşmeye başladı. İşyerlerinde ve pansiyonlarda geçirilen ihtiyaçlar, ailelerin bir araya gelmesi ve ikinci kuşak çocuklarla öngörülme problem ve değişikliklere evrildi. Bu noktada sorunlar karşısında sosyal dayanışmayı mümkün kılan cami, kültür ve veli dernekleri kurulmaya başlandı. Ancak birinci kuşak önceleri bu tür kurumlar için yeterli maddî güce sahip olmadığından, ilk camiler “arka avlu camileri”(Hinterhofmoscheen) şeklinde nitelenecek özelliklerle kuruldu.³⁵ Zamanla seksenli yılların ortalarına ulaşıldığında, kalıcılığı belgeleyen bazı Türkçe gazetelerin Almanya baskılarının ya da eklerinin çıkarılması ve dinî derneklerin ilk çatı kuruluşlarının oluşturulması gerçekleşti.³⁶

Almanya’da İslam’ın kurumsallaşmasını betimlerken, belli başlı İslamî kuruluşların kısaca tanıtılmasında yarar vardır. 1973 yılında kurulan İslam Kültür Merkezleri Birliği (*Verband Islamischer Kulturzentren, VIKZ*) en eski Türk İslam organizasyonudur. Merkezi Köln’de bulunan VIKZ, günümüzde 300 civarında cami derneğine ve on binlerce kayıtlı üyeye sahiptir. Sünnî,

³⁵MarfaHeimbach, *Die Entwicklung der islamischen Gemeinschaft in Deutschland seit 1961*, Berlin, 2001, s.72.

³⁶Hussein Hamdan, *Muslimen in Deutschland: Geschichte – Gegenwart – Chancen*, Zentrum für interkulturelle Kommunikation e. V., Heidelberg, 2011, s. 22.

Hanefî bir cemaat olup mistik eğilimler taşıyan Süleymancılara ait olan VIKZ, başlangıçta Müslümanlar Merkez Konseyine dâhil iken, 2000 yılında bu konseyden ayrılmıştır. Birlik, kendi beyanına göre Müslümanların dinî, sosyal ve kültürel olarak desteklemesini kendisine görev edinmiştir. En önemli aktiviteleri arasında yeni kuşakların dinî eğitimlerinin ve örgün eğitimlerinin desteklenmesi yer almaktadır. VIKZ, 1979 yılında kamu hukuku tüzel kişiliğine sahip olmak için başvuruda bulunmuş, ancak ret cevabı almıştır. Bu tarihten beri federal ve yerel ölçekte, resmi ve sivil toplumda etkin bir varlık göstermek için çalışmalarını geliştirerek sürdürmektedir.³⁷ VIKZ, 2007'nin Mart ayında kurulan Almanya Müslümanları Koordine Kurulu'nun (KRM) üyesidir ve Almanya İçişleri Bakanlığı'nın girişimleriyle 2006'dan itibaren düzenli aralıklarla toplanan Almanya İslam Konferansı'na (DIK) dernek statüsünde üye olarak katılmaktadır.

Müslümanların kurduğu diğer bir sivil toplum kuruluşu olan İslam Toplumu Millî Görüş Teşkilatı (*Islamische Gemeinschaft Millî Görüş, IGMG*), uzun bir gelişim tarihine sahiptir. IGMG, 1976 yılında Avrupa Türk Birliği olarak kurulmuş, daha sonraki on yıllarda isim ve organizasyon değişiklikleri yaşamıştır. Bugünkü ismindeki millî ifadesini “dinî” anlamında kullanır ve açılımını Müslüman toplumu (ümme) şeklinde yapar.³⁸ Merkezi Köln'de bulunan IGMG, Federal Almanya İslam Konseyi'nin (*Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland – IRD*) en büyük üyesidir. Türkiye ile olan bağlantıları ve sosyal meselelerdeki bazı yaklaşımları sebebiyle Almanya'daki kimi kurumlarla sorunlar yaşamıştır.³⁹ IGMG, kendi betimlemesiyle toplumsal, kültürel ve siyasal alanlarda mensuplarını temsil etmekte; Müslümanların tüm meseleleriyle ilgilenerken, onların hayat şartlarının düzeltilmesi ve temel haklarının korunması için çalışmaktadır.

³⁷ Hamdan, *a.g.e.*, s. 29.

³⁸ IGMG, “Hakkımızda”, <https://www.igmg.org/selbstdarstellung/>, (07.08.2019).

³⁹ Hamdan, *a.g.e.*, s. 31.

IGMG, Kadınlar Teşkilatı, Gençlik Teşkilatı, Üniversiteliler ve Kadınlar Gençlik Teşkilatı ile birlikte 2.330 şube sayısına sahiptir. Bunlardan 323 tanesi cami derneği olup Almanya’da faaliyet göstermektedir. Avrupa’da 12 ülkede, ayrıca Avustralya ile Kanada’da hizmet veren kuruluş; 15’i Almanya içinde 35 bölge, 17.000’i aşkın idareci ve 127.000 civarında üye olmak üzere toplam 350 bini aşan cemaatiyle hizmetlerine aralıksız devam etmektedir. IGMG de diğer bütün İslâmî organizasyonlar gibi, Hac ve Umre Organizasyonları düzenlemekte, dünyanın değişik bölgelerinde vekâletle Kurban kesimi yapmaktadır. Yurtdışında vefat eden vatandaşlarımızın cenazelerinin nakil işlemi için kurmuş olduğu cenaze fonu ile de cenazelerin istenilen yerde defnedilmesine yardımcı olmaktadır.⁴⁰

Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (*Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.-DİTİB*) ise, F. Almanya’da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından desteklenen bir sivil toplum kuruluşu olarak faaliyet göstermektedir. Bir çatı organizasyonu olarak DİTİB, ilk defa 1982’de Berlin’de bulunan 15 cami derneğinin bir araya gelmesi ile kurulmuş, ancak resmî örgütlenmesini 1984 tarihinde Köln’de gerçekleştirmiştir. O tarihte F. Almanya’da bulunan diğer dini örgütlerin teşkilatlanmalarını tamamladıkları düşünüldüğünde, bu konuda geç kalındığı gayet açıktır. 1984’te 230 dernekle kuruluşunu gerçekleştiren DİTİB, günümüzde ulaştığı 896 dernek sayısı itibarıyla Almanya’nın en büyük İslâmî kuruluşu olmuştur. DİTİB, kendi beyanıyla amaç ve hedeflerini; dini faaliyetleri gerçekleştirmek, diğer din mensupları ile diyalog ve iyi ilişkiler kurmak, cemaatin öz kültürüne hâkim olarak yaşamasını desteklemek, Almanya’da yaşayan Müslümanlara sosyal danışmanlık hizmetleri sunmak, bağlı cemiyetlerin dini, kültürel ve sosyal faaliyetlerini koordine etmek, bağlı cemiyetlerin uyum ile ilgili faaliyetlerini

⁴⁰ IGMG, “Hakkımızda”.

organize etmek... şeklinde sıralamaktadır.⁴¹ DİTİB, hem dini cemaat statüsünde tanınmak hem de İslam dinini resmî statüde tanıtmak için atılımlar yapmış, ancak çeşitli politik sebeplerle ilerleme kaydedememiştir. DİTİB de KRM üyesi ve DIK katılımcısıdır.

Almanya çapında etkinlik gösteren, yukarıda kısaca tanıttığımız üç büyük organizasyon dışında Müslüman kimliği yanında çeşitli politik, mezhebî ve etnik motivasyonlarla faaliyetlerini sürdüren diğer yapılar şunlardır: Almanya Demokratik Türk Ülkücü Dernekleri Federasyon (ADÜTDF), Avrupa Türk-İslam Birliği (ATİB)⁴², Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği (ATB), Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu (AABF), Cem Almanya Alevi Federasyonu (Cem AAF), Almanya'daki Faslılar Merkez Konseyi (ZMaD), Almanya'daki Boşnakların İslam Birliği (IGBD e.V.), Almanya Arnavut İslam Merkezleri Birliği (UIAZD)⁴³, Hamburg İslam Merkezi (IZH). Ayrıca Nurculuk hareketine ve tasavvufî hareketlere bağlı yerel ve bölgesel örgütlenmeler de Almanya'da etkinlik göstermektedir.⁴⁴

Müslümanların ülke çapında güçlü bir şekilde temsil edilebilmesi ve Müslüman örgütlerin kamu tüzel kişiliğine sahip birlik statüsü elde edebilmesine katkı sağlamak gibi amaçlarla oluşturulan üst çatı kuruluşlar da Almanya'da İslam'ın kurumsallaşması bağlamında anılmalıdır. Bunlardan Almanya İslam Konseyi (*Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland – IRD*)

⁴¹ DİTİB, “Amaç ve Hedefler”, <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=10&lang=en>, (09.08.2019).

⁴² Zentralrat der Muslime in Deutschland (ZMD) üyesidir.

⁴³ Almanya'daki Faslılar Merkez Konseyi (ZMaD) ve Almanya Arnavut İslam Merkezleri Birliği (UIAZD) 2019 yaz aylarında yapılan bir protokolle KRM'ye dahil olmuştur. (18.10.2019)

<http://www.islamiq.de/2019/07/02/koordinationsrat-der-muslime-plant-aufbau-von-landesstrukturen/>

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erkan Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği*, Ankara: Araştırma Y., 2005; Yasin Bas, *Islam in Deutschland – Deutscher Islam?*, Saarbrücken: VDM Verlag, 2008; Hamdan, a.g.e.; Lemmen, a.g.e.

Berlin’de 21 Kasım 1986 tarihinde kurulmuştur. Konseyin kurucu üyeleri arasında İslam Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ), Jama’at un-Nur Köln e.V., Sufi Cemiyeti ve Dünya İslam Kongresi Almanya Kolu yer almıştır. İlk kurulduğu yıllarda IRD’nin yönetimini, merkezi Soest’te bulunan Almanya İslam Arşivi üstlenmiştir. 1988’de çıkan birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle VIKZ’in ayrılık kararı almasıyla birlikte konsey önemini yitirmiş gibi görünse de 1990’da Avrupa Millî Görüş Teşkilatları’nın (AMGT) katılımıyla birlikte yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Berlin eyaletinde dini cemaat statüsü kazanmış olan Islamische Föderation Berlin (IFB), IRD üyesidir. Bu özelliği ile Almanya’da faaliyet gösteren İslâmî organizasyonlar arasında bir ilktir. IFB Berlin eyaletindeki İslam Din Derslerini de organize etmekte, din dersi öğretmeni atamasında etkin rol üstlenmektedir. IRD Almanya genelinde Müslümanlar tarafından kurulmuş olan 25 civarındaki farklı derneğin bir araya gelmesiyle kurulmuş çatı organizasyonudur.⁴⁵

Bir başka üst çatı kuruluş Almanya Müslümanlar Merkez Konseyi (*Zentralrat der Muslime in Deutschland e.V.-ZMD*) yirmi iki çatı organizasyonu ve dernekten meydana gelmektedir. 1987’ye kadar “Islamischer Arbeitskreis” ismiyle hizmet veren dernek, bu tarihten sonra büyük İslâmî organizasyonların katılımıyla bugünkü adını almıştır. Bünyesinde Türk, Boşnak, Arnavut, Arap kökenli Müslümanların kurmuş olduğu 300 civarında derneği barındırmaktadır. ZMD’yi diğer çatı örgütlenmelerinden ayıran en önemli özelliği, bünyesinde Şîî ve Sünnî Müslümanların kurmuş olduğu derneklerin bir arada çalışma imkânı bulmasıdır.⁴⁶ ZMD ilk kurulduğu yıllarda, Müslümanların büyük bir çoğunluğunu temsil eden bir çatı örgütlenme olarak göze çarpmaktayken, zamanla bir takım olumsuz

⁴⁵Perşembe, a.g.e., s.169; Islamrat, Selbstdarstellung, <https://www.islamrat.de/selbstdarstellung/>, (09.08.2019).

⁴⁶Zentralrat der Muslime in Deutschland e.V. *Selbstdarstellung*, <http://zentralrat.de/2594.php>, (10.08.2019).

gelişmelerle Avrupa Millî Görüş Teşkilatları (1993), DİTİB (1994) ve daha sonra da VIKZ konseyden ayrılınca büyük ölçüde işlevini yitirmeye başlamıştır.⁴⁷

Müslümanların kurduğu sivil toplum kuruluşları arasında koordinasyonu sağlamak ve özellikle Kasım 2006'da kurulan Alman İslam Konferansı'nda bir kez daha belirginleşen devlet karşısında Müslümanların temsili sorununa çözüm bulmak amacıyla, 28 Mart 2007'de DİTİB, VIKZ, IRD ve ZMD gibi önemli çatı dernekleri tarafından Almanya Müslümanları Koordine Kurulu (*Koordinationsrat der Muslime in Deutschland – KRM*) oluşturulmuştur. KRM'nin iç-tüzüğünde kuruluş amaçları sıralanırken, öncelikli hedeflerden birinin uzun vadede Almanya'da yaşayan Müslümanları temsil edecek ve İslam'ın doğru anlaşılmasına yardımcı olacak bir oluşumu meydana getirmek olduğu belirtilmiştir. Devlet okullarında Almanca İslam Derslerinin verilmesi, üniversitelerde İslam ilahiyatı kürsülerinin kurulması ve imamların Almanya'da yetiştirilmesi gibi temel ve öncelikli konular KRM'nin gündeminde yer almaktadır. Kuzey Ren Westfalya Eyaletinde okullarda okutulacak İslam derslerinin yürütme yetkisinin 2012 yılı itibariyle KRM'ye verilmesi, KRM'nin önemini artıran bir husus olarak dikkat çekmektedir.⁴⁸

İslam Politikalarının Geçmişi

Almanya'da İslamiyet, resmî olarak tanınmamaktadır. Ülkede artık gelenekleşmiş olan devlet-din ilişkisinin bir gereği olarak İslamiyet'in resmi din olarak tanınmasından ziyade Müslüman cemaatin kamu tüzel kişiliği elde ederek anayasal haklardan yararlanmasından söz edilebilir. Bu hususta federal çapta herhangi bir aşama kaydedilmemişken, eyaletler bazında bazı kazanımlar elde edilmiştir. Müslümanların Almanya'da kalıcı hâle gelmesiyle birlikte İslamî cemaatler de önemli bir geçmişe sahip “devlet anlaşmaları”

⁴⁷ Perşembe, *a.g.e.*, s.171.

⁴⁸ <http://www.iru-beirat-nrw.de/>, (10.08.2019).

gelenegine tabi olmaya çalışmaktadırlar. Devletle dinî cemaatler arasında imzalanan bu anlaşmalarla, Müslüman cemaatler tanınma ve anayasal haklardan tam olarak yararlanma amacına ulaşmaya çalışmaktadır. Hamburg ve Bremen’de eyalet hükümetleri ile Müslüman cemaatler arasında imzalanan anlaşmalardan sonra, Aşağı Saksonya ve Rheinland-Pfalz eyaletlerinde de Müslüman cemaatlerle devlet anlaşması için müzakerelere başlanmıştır.⁴⁹

Almanya hükümetleri, İslam bağlamındaki meseleleri anayasal din özgürlüğü çerçevesinde değil de, ülkede yaşayan göçmenlerin ve onlardan doğan kuşakların entegrasyonu bağlamında değerlendirmeyi tercih etmiş, ülkede yaşayan Müslümanlar ise, parçalı örgütsel yapılanmaları aşarak söz konusu özgürlüklerden federal çapta yararlanma aşamasına henüz ulaşamamışlardır. Alman hukukunda “dinî cemaat” kavramından anlaşılması gerekenin ne olduğu ve bir grubun dinî cemaat olarak değerlendirilebilmesi için hangi şartları yerine getirmesi gerektiği hususları tartışmalı konular arasında yer almaktadır. Gerçekte dinî cemaat olmanın dinî bir mutabakat, bu mutabakat temelinde birlik oluşturma ve bu mutabakatı toplumsal alanda gerçekleştirmeyi onaylama gibi açık şartlarını Müslüman çatı örgütlerinin birçoğu karşılamaktadır. Ancak buna rağmen yasalarda bulunmayan çeşitli koşullar öne sürülerek, Müslüman kuruluşlar ya da mesela yukarıda kısaca tanıttığımız bunlardan oluşmuş üst çatı kuruluşları, dinî cemaat olarak tanınmamaktadır. Ülkede Müslüman cemaatleri kendi kimlikleriyle kabul etme konusunda politik isteksizliğin olduğu defalarca ortaya çıkmıştır.

Almanya’nın isteksiz tavırları, İslam ve Müslümanların ülkenin bir parçası olduğu gerçeğinin uzun yıllar kabul edilememesiyle açıklanabilir. Mesela 80’li yılların başlarında ülkeye gelen “misafir işçiler”, ilk anlaşmalardan yaklaşık yirmi yıl sonra misafirlikten kalıcılığa doğru bir eğilimle “yabancı

⁴⁹ Bekir Altaş, “Devlet Anlaşmaları Amaçlarına Ne Denli Uygun?” *Perspektif*, Kasım 2016, 255, ss. 28-31.

işgücü"ne (*ausländische Arbeitskräfte*) dönüşmüş olsa da Müslümanların artan sayısı çoğunluk toplumunu rahatsız etmeye başlamış ve 1982'de iktidara gelen Kohl hükümetinin artan işsizlik oranları gerekçesiyle yabancı işçilerin geri dönmesini özendirmeye yönelik çalışmaları neticesinde sadece Türkiye'ye yaklaşık 250 bin kişi kesin dönüş yapmıştır.⁵⁰ Almanya'nın Müslümanlara ve göçmen kökenlilere karşı politikaları sonraki dönemlerde de "kalıcılığı ve Almanya'ya aidiyeti kabullenememe" doğrultusunda devam etmiştir. 2000'li yılların başlarından itibaren de, "İslam ve Müslümanlar Almanya'ya ait midir, değil midir?" tartışmaları politik arenada ve medyada sürdürülmektedir.⁵¹

Almanya'nın İslam politikaları entegrasyon politikaları izleğinde yedi aşamada özetlenebilir: Çalışma hayatı düzenlemeleriyle sınırlı yabancılar politikası (1952-1973); tartışmalara rağmen iş ilişkilerinin sağlamlaştırılması, aile birleşimlerinin başlaması ve kalıcılığın gündeme gelmesi (1973-1979); yabancıardan sorumlu yetkili tayini ve misafir işçilik yerine göçmenlikten söz edilmesi (1979-1980); sınırlama önlemleri ile yabancıların sayısını azaltma, geri dönüşü teşvik (1981-1990); yeni bir yabancılar kanunu, sığınmacıların artışı (1990-1998); Alman devleti tarihi boyunca ilk defa Almanya'nın göç ülkesi olduğu ifadesinin hükümetçe kullanılması, yeni bir vatandaşlığa geçiş düzenlemesi, göç yasası (1998-2004); entegrasyonla

⁵⁰ Perşembe, *a.g.e.*, ss.69-72.

⁵¹ Almanya eski Cumhurbaşkanı Christian Wulff, 2010 yılındaki bir konuşmasında "*Hıristiyanlık kuşkusuz Almanya'nın bir parçası. Yahudilik kuşkusuz Almanya'nın bir parçası. Bu, bizim Hıristiyan-Yahudi tarihimiz. Fakat İslam da artık Almanya'nın bir parçası.*" diyerek söz konusu tartışmaya Müslümanlar lehine katılmış ancak tartışma kamuoyunda sürmektedir. http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Christian-Wulff/Reden/2010/10/20101003_Rede_Anlage.pdf;jsessionid=6B60A1F347CDE05867D90C6C43D9C5E2.2_cid285?__blob=publicationFile&v=3, (16.08.2019). Bu tartışmalar çerçevesinde çeşitli basın yayın organlarıncaya zaman zaman anketler düzenlenmektedir. Son bir araştırmaya göre "İslam, Almanya'ya ait değildir." diyenlerin oranı yüzde 62 olarak tespit edilmiştir. <https://www.cicero.de/innenpolitik/gehoert-der-islam-zu-deutschland-umfrage-insa>, (16.08.2019).

görevli yeni devlet başkanlığı kurulması, entegrasyon zirvesi, Alman İslam Konferansı, İslam din dersleri ve güvenlik politikaları (2005-2013).⁵²

Ülkedeki İslam politikaları, Müslümanların da içinde bulunduğu yabancıların çoğunluk toplumuna entegrasyonu doğrultusunda yürütülmek istenmiştir. Ancak bu entegrasyon anlayışı da illetlidir, zira 1998-2005 yılları arasında Sosyal Demokrat Parti (SPD)'den Federal İçişleri bakanlığı görevini yürütmüş olan Otto Schily'nin "En iyi entegrasyon asimilasyondur."⁵³ şeklindeki meşhur ifadesi ve "Bir kültürün içinde büyüyen eski kültürde kalmayarak değişecek, geldiği kültürünün birçok özelliğini arkasında bırakacak, eskisini bırakıp yeni biri olmak için bu güzel ama sancılı süreci yaşayacaktır."⁵⁴ şeklindeki yorumu, ülkede önemli bir kesimin konuya yaklaşımını özetlemektedir. Bununla birlikte entegrasyon politikaları, 2005'ten beri Alman hükümetlerinin önemser görüldüğü alanlardan biridir. Başbakan Merkel, 2006'da ilk defa bir entegrasyon zirvesine davette bulunmuştur. Aşama aşama entegrasyon hedeflerinin somutlaştırılma ve geliştirilmesinin amaçlandığı entegrasyon zirveleri düzenlenmiş, yeni eylem planları açıklanmıştır. Dokuzuncusu 14 Kasım 2016'da düzenlenen bu zirvelerde ulusal entegrasyon eylem planları gözden geçirilmekte, sorunlu görülen alanlarda çözümler üretilmeye çalışılmaktadır.⁵⁵ Ancak son on yılda

⁵²Karl-Heinz Meier-Braun, "Zuwanderung und Ausländerpolitik in Deutschland", *Der Bürger im Staat*, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg Stuttgart, Heft4/2006, ss.202-208.

⁵³ Otto Schily: "Assimilierung ist die beste Integration", *Süddeutsche Zeitung*, Haziran 2002'den alan <http://www.abendblatt.de/politik/deutschland/article106974942/Otto-Schily-Assimilierung-ist-die-beste-Integration.html> (16.08.2019).

⁵⁴Thomas Schmid,<http://www.welt.de/debatte/kommentare/article6071359/Assimilation-Warum-nicht.html>, 11 Şubat 2008, (16.08.2019).

⁵⁵ Entegrasyon zirveleri ve ulusal entegrasyon eylem planları hakkında geniş bilgi için bakınız.

<https://www.nationaler-aktionsplan-integration.de/napi-de>, (16.08.2019).

<https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/publikationen?&f=992788:511368&page=0&sort=score%20desc,%20sortDate%20desc>,(16.08.2019).

geliştirilen ve arka planında pragmatik kaygıların yer aldığı gizlenmeyen entegrasyon çabalarının başarısını Alman düşüncesinin kültürcü yaklaşımı olumsuz etkilemektedir. "Leitkultur", yani öncü kültür söylemiyle Alman kültürünü üstün tutan yaklaşım İslam politikalarını da olumsuz etkilemektedir.

İslam'ın Kurumsal Temsili Bağlamında "Almanya İslam Konferansı"

2006 yılında, leitkultur söyleminin Alman toplumunu meşgul ettiği bir dönemde, ülkede bir ilk olarak dönemin hükümeti tarafından Alman İslam Konferansı (*Deutsche Islamkonferenz*) düzenlenmiştir. Bu girişimin Alman devleti ile Almanya'da yaşayan Müslümanlar arasında uzun soluklu olması istenen bir diyalogun başlangıcını temsil etmesi beklenmektedir. Müslüman halkın daha iyi dini ve toplumsal entegrasyonunu ve hangi inançtan olursa olsun tüm vatandaşların iş birliğini amaçlayan konferansa dönemin CDU'lu İçişleri Bakanı Wolfgang Schäuble öncülük etmiştir. Ardından gelen diğer iki bakanın da etkinliklerini sürdürdüğü konferans, toplam on üç yıllık geçmişinin ardından bütün tartışmalara rağmen halen varlığını sürdürmektedir. İçişleri bakanlığı konferansın başlangıcında amaçlarının, Alman devleti ile Almanya'da yaşayan Müslümanlar arasındaki ilişkiyi sürdürülebilir bir temele oturtmak ve Müslümanları dini ve sosyo-politik açıdan daha iyi entegre etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda söz konusu olanın İslam ile Hıristiyanlık ilişkisi değil, devlet ile din ilişkisi olduğu belirtilmiştir. Müslümanların topluma entegrasyonunu kolaylaştırmak ve toplumun bütünlüğünü korumak için Müslümanların temsilcileriyle toplumun her kademesinden temsilciler arasındaki diyalogun kurumsal çerçevesini oluşturmayı hedefleyen bu girişim; İslam'ın, Almanya'nın ve Avrupa'nın, şimdinin ve geleceğin bir parçası olduğu, Müslümanların Almanya'da hoş

karşılandığı, kabiliyetlerini açığa çıkarmaları ve Almanya'yı daha da geliştirmeleri gerektiği söylemleriyle hayata geçirilmiştir.

İçişleri bakanının hem ev sahibi hem de tabii üyesi olduğu genel kurul; düzenli buluşan alt çalışma gruplarının oluşturduğu şablonlar üzerinde görüşmeler yapmak üzere yılda bir toplanan, konferansın en yüksek organıdır. Alman devletinden ve Müslüman organizasyonlarından seçilen temsilcilerden oluşan bu kurul, çalışma gruplarının tavsiyeleri hakkında görüşlerini bildirir.

Federal İçişleri Bakanlığı, ilk çalışma periyodu için üç temel çalışma alanı belirlemiştir: Alman toplum düzeni ve eşitlik, aile, eğitim, demokratik kültür ve sekülerleşmeden oluşan değerler sistemi; Alman anayasasının din-devlet ilişkileri, dini semboller, cami inşası, Almanca İslam dersi gibi dini konulara bakışı; köprü olarak ekonomi ve medya (eğitim, öğretim ve işgücü piyasası, Almanya'daki İslam imajının analizi, Alman medyasında tarafsız ve dengeli haber anlayışını desteklenmesi).

Devlet ve Müslümanlar arasında, devlet üniversitelerinde İslam ilahiyatının öğretilmesi amacıyla kürsüler kurulması veya var olanların geliştirilmesi şeklinde kurumsallaşmış bir işbirliğinin oluşturulması; cinsiyet eşitliğini ortak değer olarak yaşamak; aşırılık, radikalleşme ve toplumsal kutuplaşmanın önlenmesi şeklindeki üç temel konu alanı konferansın ikinci çalışma periyodunun gündemini oluşturmuştur. Toplumsal katılım sorunu olarak refahın artırılması, dini uygulama ve din özgürlüğünü yaşama sorunu olarak ibadet başlıklarını üçüncü çalışma periyodunun gündemi edinen Konferansın son çalışma periyodunda ise, “Alman İslam’ı, Alman Müslüman ve İslam’ın yerelleştirilmesi” gibi tartışmalar doğuran bir yaklaşımla din görevlilerinin Almanya'da yetiştirilmesi, İslamî derneklerin öz-örgütlenmesi ve cami

derneklerinin ve onların faaliyetlerinin daha bağımsız bir şekilde finanse edilmesi konuları gündeme alınmıştır.⁵⁶

Alman İslam Konferansı, ortaya konulan onca çabaya rağmen Alman toplumuna beklenen katkıyı yapamamıştır, denilebilir. Henüz ilk çalışma döneminin ikinci toplantısında başlayan yıkıcı tartışmalar ne hükümet taraftarı kimi politikacıları ne de Müslüman organizasyon temsilcilerini memnun edebilmiştir. Ancak Konferans, bazı eksiklerine rağmen İslam din dersinin ve İslam ilahiyatının bazı eyaletlerde yer edinmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca İslam Konferansı, Alman devletinin İslam konusunu nasıl ele alacağını bilemediğini de göstermiştir. Her şeyden önce konferansın başına Alman nitelemesini yerleştirmek, devlet eliyle toplumsal mühendislik çağrıştırırken, organizasyon planı açısından yapılanlar acemiliklerle doludur. Alman İslam Konferansı, İslami kuruluşlar açısından hâlâ kabullenilemeyen yapısıyla, devlet aktörleri açısından ise siyasi yönetilebilirlikteki başarısızlık yüzünden büyük bir hayal kırıklığı olarak görülmektedir.⁵⁷

Almanya'nın tüm İslam politikası gibi Konferans da güvenlik (*securitization*) vurgusu ile maluldür. Bunun böyle olması da bir noktaya kadar anlaşılırdır. Çünkü İslam din dersi ve ilahiyat eğitiminin başlatılması veya Alman İslam Konferansı'nın kurulması gibi gelişmelerde baş aktör devlettir, özgür iradeleri ve kendi inisiyatifleriyle organize olan Müslümanlar değildir. Onca emek ve parıltılı söylemlerle ortaya konan İslam politikasının ardındaki tetikleyici etkenin İslam korkusu olduğunu görmek zor olmamaktadır. Çünkü politikacılar İslam'ın ötekileştirilmesinde politik sermaye bulabilmektedir.

⁵⁶ Başlangıcından günümüze Alman İslam Konferansı ile ilgili tüm ayrıntılar için Bkz. <http://www.deutsche-islam-konferenz.de>, (16.08.2019).

⁵⁷ <http://www.islamiq.de/tag/dik/>;

[http://perspektif.eu/?s=Alman+%C4%B0slam+Konferans%C4%B1](http://perspektif.eu/?s=Alman+%C4%B0slam+Konferans%C4%B1;);(19.10.19)

<https://www.islamrat.de/stellungnahme-zur-auftaktveranstaltung-der-vierten-deutschen-islam-konferenz/>

Böylelikle onlar politik kabiliyetlerinde güven hissi kazanırken, Alman halkının İslam ve Müslümanlar konusundaki korkuları pekişmektedir.⁵⁸

Alman İslam Konferansı'nın temel tasarımında Almanya'daki Müslüman varlığının normal olmadığı algısını tespit etmek mümkündür. Bu bakış açısı, konferansın işleyişindeki sorunların ve Konferans'tan verim alınamamasının sebebi olarak kaydedilmelidir. Gerçekte İslami cemaatlerin mevcut Alman din-devlet hukuku bağlamında kamusal varlık kazanabilmeleri için hiç bir yasal engel yokken, politikacıların atılması gereken adımları atamamaları ya da atmak istememeleri Almanya Müslümanlarının kendi irade ve potansiyelleriyle sorunların çözümüne katkı sunabilmelerini engellemektedir. Sonuçta kimi olumlu gelişmelere rağmen Müslümanların durumu, dinsel özgürlük açısından hiçbir ayırım olmaması gerekirken kilise mensuplarıyla kıyas kabul etmeyecek durumdadır. Tabii ki Almanya Müslüman topluluklarının yetkinliklerinin yeterli olmamasından kaynaklanan bu durumdaki sorumlulukları da göz ardı edilemez.

İslam Politikalarında Son Durum: Avrupa/ Alman İslam'ı ve İslam'ın Yerelleştirilmesi Tartışmaları

Batı Avrupa ülkelerinde 90'lı yıllara gelinceye kadar İslam'ın kamusal alanda dikkat çekici şekilde görünür olmaması, işgücü ihtiyacı, ekonomik çıkarlar gibi sebeplerle İslam ve Müslümanlara dair meseleler çok fazla tartışılmamıştır. Ancak milenyumda doğru İslamî sembollerin kamusal hayatta daha fazla görünürlük kazanması ve 2000'li yılların başlarından itibaren ABD ve Batı Avrupa ülkelerinin çeşitli merkezlerinde yaşanan ve Müslümanlarla ilişkilendirilen büyük terör olayları Almanya'da da İslam'a dair meselelerin

⁵⁸ Sven Speer, "Siyasetçiler İslam'ın Dışlanmasında Politik Bir Sermaye Buluyor", *Perspektif*, (Eylül/ Ekim) 2016, 23/254, ss. 42-45.

güvenlik konusu olarak görülmesine sebep olmuştur.⁵⁹ Aynı doğrultuda entelektüel ortamlarda da “Euro-İslam”, “Alman İslamı”, “İslam’ın yerelleştirilmesi” gibi kavram ve konular gündeme gelmeye başlamıştır. Göçmenlik bağlamında toplumda “öteki” olarak tanımlanan Müslüman varlığı bir taraftan güvenlik meselesi olarak algılanarak gözlem altında tutulmuş, diğer taraftan “tanımlayarak tahakküm kurma” stratejisinin nesnesi haline getirilmek istenmiştir.

Euro-İslam kavramı, ilk defa Bassam Tibi tarafından 1992 yılında bilimsel bir tartışmada gündeme getirilmiştir. Ona göre Euro-İslam; Avrupa’da yaşayan Müslümanların, İslamî sorumluluk ve prensipleri modern Avrupa kültürünün değerleriyle uzlaştırarak yaşamaları ile şekillenecek seküler bir İslam anlayışını,⁶⁰ İslam’ın Avrupalılaşması çerçevesinde Avrupa-İslam sentezini ifade etmektedir. Bu da ancak Müslümanların Avrupa’ya uyumunu engelleyen şeriat ve cihad kavramlarına veda etmeleri⁶¹ ve din ile devlet ayrımını kabul etmeleriyle mümkündür.⁶² Kavram, Tibi tarafından 2002’de entegrasyon politikalarının aracı olarak yeniden gündeme getirilmiştir.⁶³ Kavramı kabul etmemekle ve kendi pozisyonu için kullanmamakla birlikte Tarık Ramadan ise, Avrupa’da Müslüman olmak bağlamında Müslümanların Avrupa kültürü ve İslam ahlakının uyumu çerçevesinde üretecekleri projelerle toplumsal hayata katılımlarını ve Tibi’nin savunduğunun aksine şeriat ve cihad kavramlarını terk etmek yerine, bu kavramları yaşadıkları bağlamda

⁵⁹Ayhan Kaya, *İslâm, Göç ve Entegrasyon, Güvenikleştirme Çağı*; Nur Yasemin Ural (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, ss.6-9.

⁶⁰ Claus Leggewie, “Der Islam im Westen: Zwischen Neo-Fundamentalismus und Euro-Islam”, *Religion und Kultur*, Jörg Bergmann, Alois Hahn und Thomas Luckmann (Hrsg.), Opladen, 1993, s. 286.

⁶¹Bassam Tibi, *Euro-Islam. Die Lösung eines Zivilisationskonflikts*, Darmstadt: Primus-Verlag, 2009, s. 10.

⁶² Tibi, *a.g.e.* s. 93.

⁶³Bassam Tibi: Muslim migrants in Europe: between Euro-Islam and ghettoization in AlSayyad/Castells 2002, 31–52.

yeniden yorumlamaları gerektiğini savunmaktadır.⁶⁴ O yine Tibi'nin aksine laikliğe de karşıdır, çünkü ona göre dinin toplumsal hayattan tard edilmesi devletin dine karşı taraf olması anlamına gelir.⁶⁵2005 yılında Faruk Şen ve Dirk Halm tarafından yapılan Almanya'daki Müslümanların dinsel yorum ve uygulamalarına dair bir alan araştırması, Euro-İslam olarak adlandırılacak bir İslam yorumunun gelişmekte olduğunu savunmaktadır.⁶⁶ Genellikle Batı Avrupa toplumunun temel normlarına uyum sağlayan modern ve liberal İslam yorumları için kullanılmakta olan Euro-İslam kavramı, İslam'ın Batı Avrupa toplumları ile etkileşiminden doğan yorumlarını ifade etmek için analitik olarak da kullanılabilir.⁶⁷ Müslümanların kendi sorunlarına çözüm arayışlarından ziyade, dışarıdan bakışla; liberalizm, sekülerizm ve reform vurgularıyla çoğunluk toplumunun kaygılarına hitap eder tarzda geliştirilmiş görülen Euro-İslam kavramı Almanyalı Müslümanların çoğunluğu tarafında benimsenmiş görünmemektedir.

Almanya'da politik düzlemde bir yandan “İslam, Almanya'nın bir parçasıdır ya da parçası değildir” tartışmaları sürdürülürken⁶⁸, diğer yandan da devletin öncülüğündeki, başta İslam Konferansı olmak üzere, tüm girişimlerde “Alman” ve “yerelleştirme” vurgusu yapılmaktadır. “Alman İslamı”

⁶⁴ Tariq Ramadan, *Müslimsein in Europa*, Köln: MSV Verlag, 2001.

⁶⁵ Tariq Ramadan, *Der Islam und der Westen: von der Konfrontation zum Dialog der Zivilisationen; [eine islamische Antwort auf die Herausforderungen der Moderne]*, Marburg, 2000, s.266.

⁶⁶ Faruk Şen, Dirk Halm; *Der Islam in der Migration. Herausforderungen für die Integrationspolitik*. In: Hans Zehetmair: *Der Islam. Im Spannungsfeld von Konflikt und Dialog*. Wiesbaden 2005, s. 303–320.

⁶⁷ Werner Ende, Udo Steinbach, Renate Laut, *Der Islam in der Gegenwart*, C.H.Beck, 2005, s. 572.

⁶⁸ Hristiyan Sosyal Birlik (CSU) mensubu İçişleri Bakanı Seehofer: “İslam Almanya'nın bir parçası değildir.”;

CDU'lu Başbakan Merkel: “İslam Almanya'ya aittir.”; Cumhurbaşkanı Steinmeier:

“Almanya'da yaşayan Müslümanlar, bu ülkeye aittir.”

<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/horst-seehofer-der-islam-gehoert-nicht-zu-deutschland-geschichte-eines-satzes-a-1198520.html>, (15.09.2019).

kavramıyla genellikle Almanya'daki Müslümanların göç süreçleri öncesi kültür ve geleneklerinden bağımsız; Alman kültürüyle uyumlu, liberal bir İslam anlayışı (oluşturulması) kastedilmektedir.⁶⁹ Hükümet yetkilileri çeşitli bağlamlarda Müslümanları “Alman İslamı” oluşturma doğrultusunda teşvik etmektedir. Bunun son örneği de 2018 yılında gerçekleştirilen Alman İslam Konferansında gözlemlenmiştir. Organizasyondan sorumlu İçişleri Bakanlık Müsteşarı Markus Kerber, Almanya'da yaşayan Müslümanlardan Almanya'ya ait bir İslam tanımlamalarını talep etmiştir.⁷⁰ Ayrıca adeta bu taleple oluşacak tartışmaları daha iyi yönlendirmek için şimdiye kadar sadece örgütlü Müslüman grupların davet edildiği konferans toplantılarına bu defa organize olmamış gruplar ve bazı tanınmış Müslüman bireyler de davet edilmiştir. Böylelikle değişik gerekçelerle Müslümanların geneli dışında üretilen “Alman İslamı”na yönelik tartışmaların ağırlıklı olarak politik amaçlarla geliştirildiği bir kez daha belirginlik kazanmıştır. Zira tartışmalar 2000'li yılların başından beri organize olmuş Müslümanlar, teologlar ve sosyologlar yerine siyasetçiler tarafından yönetilmektedir.⁷¹ Aslında siyasetçilerin İslam'ın Almanya'nın bir parçası olup olmadığı konusunda kendi pozisyonlarına göre birbirlerine zıt açıklamalarda bulunmaları yaklaşık beş milyonluk Müslüman nüfusun varlığının inkâr edildiğini ve İslam'ın mevcut şekliyle değil de Alman devleti ve elitlerinin kurguları doğrultusunda Almanya'ya ait olabileceğini ima ediyor görünmektedir.

⁶⁹ M. Emin Köktaş, und H.Kurt, “Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte”, *Integration ohne Anerkennung? – Die Zukunft der Muslime in Deutschland*. (Hg.: B. Uçar), Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2010, ss. 440-441;

<https://www.islamrat.de/kesici-religionspolitische-entwicklungen-zu-muslimen-in-deutschland-besorgniserregend/>; <http://www.islamiq.de/tag/deutscher-islam/> (19.0.2019).

⁷⁰ Kendisiyle 02.09.2018'de yapılan röpotaj: <https://www.tagesspiegel.de/politik/muslime-in-deutschland-bundesinnenministerium-will-deutschen-islam-foerdern/22985240.html>, (22.08.2019).

⁷¹ 2002'de açıklanan entegrasyon planında dönemin İçişleri Bakanı Schily, Müslümanların asimile olması gerektiğini açıkça ifade ederek “Avrupa İslamı'nı kabule hazırlansınlar.” demiştir.

Bir taraftan Alman İslamı, yani “İslam’ın yerelleştirilmesi” söylemleri resmi ağızlarla vurgulanırken, diğer taraftan özellikle eyaletlerde yapılan Devlet Anlaşmaları müzakerelerinde açıkça yapıldığı gibi Almanya Müslümanlarına sürekli “anayasaya bağlılık” çağrısı yapılmaktadır. Böylelikle hem Alman toplumu içinde Müslümanlara potansiyel “anayasa düşmanı” gibi bakılmakta, hem de Müslümanların ülkeye bağlılıkları sürekli sorgulanmakta ve ötekileştirilmektedir. Yine yetkililer tarafından zaman zaman dile getirilen vebaşka hiçbir dinî topluluktan beklenmeksizin, sadece Müslümanlardan beklenen başta Türkiye olmak üzere Müslüman azınlığın köken ülkelerle ilişkilerini kesme talepleri de kültürel ve dinî kimliğe müdahale olarak yorumlanabilir.⁷²Nitekim Almanya’da geliştirilen “Alisiz Alevilik” projesi bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir kimlik politikasıdır. Zira Alevî cemaati bu politikalar sonucunda on bir eyalette İslam’dan ayrı dinî cemaat olarak tanınmakta ve Berlin, Kuzey Ren Westfalya, Hessen, Bavyera ve Baden Württemberg eyaletlerinde devlet okullarında Alevilik din dersi verilmektedir.⁷³

Almanya’da hükümetlerin İslam ve Müslümanlar bağlamında geliştirdikleri politikalar, anayasal din ve inanç özgürlüğü doğrultusunda evrensel bir dini ve müntesiplerini olduğu gibi kabul etmek yerine kültürel bir çeşitlilik ve çoğulculuk seviyesinde şekillendirilmesi, kontrol altında tutulması gereken bir din ve topluluk anlayışına hizmet etmektedir. Zira yüzyıllar içinde şekillenmiş bir sekülerleşme kültürüne sahip bir toplumda, Hıristiyanlığın ve Kilisenin yaşadığı reform süreçlerinin İslam ve Müslümanlar tarafından yaşanması gerektiğine dair genel bir toplumsal kanıyı kamusal alanda ve

⁷² Zeliha Eliaçık, “Bir siyasi proje olarak 'Alman İslamı'”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/bir-siyasi-proje-olarak-alman-islami/1278714>, (20.08.2019).

⁷³[http://www.deutsche-islam-](http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/AlevitischerRU/alevitischer-unterricht-inhalt.html;jsessionid=E1E0252695A040053DB0996323E8BD44.2_cid368?nn=3334346)

[konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/AlevitischerRU/alevitischer-unterricht-inhalt.html;jsessionid=E1E0252695A040053DB0996323E8BD44.2_cid368?nn=3334346;](http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/AlevitischerRU/alevitischer-unterricht-inhalt.html;jsessionid=E1E0252695A040053DB0996323E8BD44.2_cid368?nn=3334346)
http://alevi.com/de/?page_id=319, (22.08.2019);

medyada gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda yöneticilerin Müslüman toplum üzerinde etkili olmak için Alman üniversitelerinde açılan İslam kürsülerini, İslam din dersi içeriklerini ve Alman İslam Konferansı’nı araçsallaştırmaları söz konusudur.

Sonuç olarak dinî açıdan nötr olması gereken Alman hükümetlerinin “Alman İslam”ından bahsetmeleri, Almanya’da yaşayan Müslümanları ve onların dinî inançlarını politik alanda nesneleştirmek olarak yorumlanacaktır. Evrensel bir din olan İslam’ın, uzun tarihi geçmişinde ve günümüzde çeşitli coğrafyalarda farklı kültürel renk ve pratikler kazanmış olması söz konusudur. Ancak bu çeşitliliklerin İslam’ın temel referanslarından kopuşla ve kısa tarihi dönemlerde İslam adına hayatiyet kazanması mümkün olmamıştır. Bu sebeple İslam’ın Avrupa, Alman, liberal gibi nitelendirmelerle ya da “Kur’an’ın yerleştirilmesi” (*Einbürgerung des Koran*),⁷⁴ “İslam’ın yerleştirilmesi”(*Einbürgerung des Islam*)⁷⁵, “İslam’ın Batılılaştırılması” (*Verwestlichung des Islam*)⁷⁶ gibi çabalarla masa başında projelendirilmesi yerine, Almanya’da yaşayan Müslümanların zaman içinde kendilerine has bir kültür geliştirmelerine insan hakları ve din özgürlüğü doğrultusunda imkân tanımak gerekmektedir.

⁷⁴ Andreas Jacobs, “Einbürgerung des Koran, Financial times Deutschland”, <http://www.woehaus.De/islam/einburgerung%20des%korans.htm>, (16.09.2019).

⁷⁵ “Islam einbürgern – Auf dem Weg zur Anerkennung muslimischer Vertretungen in Deutschland” (Dokumentation einer gleichnamigen Fachtagung am 25. April 2005 in Berlin), Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Integration und Flüchtlinge (Hrsg.), 2005, Berlin, 14–18.;

Emanuel Richter, “Die Einbürgerung des Islam”, *Aus Politik und Zeitgeschichte-APUZ*, 2005, <http://www.bpb.de/apuz/29054/dieeinbuergung-des-islams-essay?p=all>. (16.09.2019).

⁷⁶ Oliver Roy, “Der islamische Weg nach Westen: Globalisierung, Entwurzelung und Radikalisierung”, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2006.

Aktüel Sorunlar ve Çözüm Yolları

Seküler, modern değerlerin hâkim olduğu Alman toplumunda azınlık olarak dinî kimlikleriyle var olma mücadelesi veren Müslümanların, özgürce İslam'ın emirlerini yerine getirme, yasaklarından kaçınma hakları din özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerekirken, çeşitli vesilelerle değerler çatışması bağlamında tartışma konusu yapılabilmektedir. Alman toplumunun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri, yabancılara ve özellikle Müslümanlara bakışı aşırı sağcı grup ve partilerin yükselişine bahane oluşturabilmekte; Müslümanlara karşı ayrımcı uygulamalar, zaman zaman fiilî saldırılara kadar varabilmektedir. Müslümanlar, yeni kuşaklarla birlikte artan oranda Almanya'nın yerlisi olsalar dahi birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Kültürel ve sosyal birçok haktan yararlanmayı sağlayacak olan Müslüman cemaatlerin kamu tüzel kişiliğine sahip dinî cemaat olarak tanınmaları, devlet okullarında İslam din dersi, kimlik sorunları, yabancılaştırma, önyargılar ve ayrımcılık, helal kesim, kamu çalışanlarının başörtüsü takabilmesi, imam yetiştirme, dinî kurumları finanse etme, İslamofobi ve son yıllarda oldukça artmış olan camilere ve Müslüman bireylere yönelik ırkçı saldırılar bu sorunların başında gelmektedir.

Günümüzde, Almanya'nın on altı eyaletinden yalnızca ikisinde Müslüman cemaatlerle eyalet hükümetleri arasında devlet anlaşması imzalanmıştır. İki eyalette ise müzakereler sürmektedir. İslami cemaatlerin Almanya'da kökleşmesi ile devlet anlaşmalarında yeni bir safha başlamış, kamu tüzel kişiliğine sahip olmayan İslamî cemaatlerin anlaşma tarafı olarak kabul edilmesi, onların devlet nezdinde *de facto* "İslamî cemaat" olarak tanınmalarını sağlamıştır. Ancak din ve dünya görüşleri karşısında tarafsız hareket etme ilkesine rağmen Alman devleti, İslami cemaatlere kiliselerle eşit muamelede bulunmaktan kaçınmaktadır. Mesela Aşağı Saksonya'da devam eden devlet anlaşması müzakereleri, Müslüman cemaatlerin kiliselerle eşit

muamele görülmesinin söz konusu olmadığını göstermektedir. Zira kiliselerle olan görüşmelerde müzakereleri bakanlık bürokratları ile kilise yetkilileri yürütmüş iken, Müslüman cemaatlerle yapılan müzakerelere hem siyasîler hem de kamuyu dâhil edilmektedir. Başka bir örnek ise, Hamburg ve Bremen'de Müslümanlarla yapılan devlet anlaşmalarında kiliselerden talep edilmemiş olan “özgürlükçü demokratik temel düzene teslimiyet”, “kadın-erkek eşitliğine saygı”, “devletin tarafsızlığına teslimiyet ve devlet yasalarına saygı” ve “anayasaya uymak” gibi zaten tüm vatandaşların uyması beklenecek şartların kabulünün talep edilmiş olmasıdır. Bu ifadeler, eşitlik prensibiyle çelişmelerinin yanında Müslümanlara yönelik oluşturulan şüphe ve önyargıları resmî belgelerle meşrulaştırma işlevi görmektedir. Devlet ile cemaatler arasında “aynı göz hizası”nda bir iletişimin gerçekleşmemiş intibası uyandıran anlaşmalar; gündelik siyasi gelişmeler, kamuoyu ve konjonktür gerekçesiyle “güvenlik” ya da “entegrasyon” anlaşmalarına dönüşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.⁷⁷

Almanya'da birçok bağlamda tartışılan Müslümanlara dair meselelerde aktif özne olması gereken Müslümanlar, onlara ilişkin konularda söz hakkını kullanamamaktan dolayı nesneleştirilmektedir. Dinî hürriyetler açısından meşru kabul edilmesi gereken Müslümanlara ait örgütlenmeler, dernekler kanunu çerçevesiyle sınırlanmaktadır. Bu sebeple Hamburg ve Bremen'de yapılan devlet anlaşmaları Şûra, DİTİB ve VIKZ'in dinî cemaat olarak tanınmalarını sağlamak gibi önemli bir sonuca sahiptir. Bu anlaşmalarla Müslüman azınlık; dinî bayramların resmî tatil olarak tanınması, İslamî defin işlemlerini daha kolay gerçekleştirme, hapisanede manevi rehberlik hizmeti verebilme, radyo-televizyon üst kurullarında temsil edilme ve okullarda verilen İslam din derslerinin düzenlenmesinde aktif rol alma gibi birçok hak ve yetkiyi kullanabilmektedir. Bütün bunlardan daha önemlisi, kamusal

⁷⁷ Altaş, *a.g.m.* ss. 28-31.

alandaki İslam ve Müslümanlara ilişkin algının meşruiyet ve yerlilik açısından olumlu yönde değişmesi ve Müslümanların sosyal ve siyasal katılımının artmasıdır. Ancak bu süreçlerin daha da iyileşmesi için Müslüman cemaatlerin çabalarını artırmaları gerekmektedir.

Almanya’da azınlık olarak yaşayan Müslümanlar için yeni kuşakların eğitimi varoluşsal öneme sahiptir. Alman devlet okullarında okuyan öğrenci sayısına dair federal çapta bir istatistik bulunmamaktadır. İki binli yılların başında Alman devlet okullarında öğrenim gören Müslüman öğrenci sayısı yaklaşık 750 bin iken⁷⁸ günümüzde sadece Kuzey Ren Vestfalya’da Müslüman öğrenci sayısı 414 bindir.⁷⁹ Dolayısıyla ülke genelindeki Müslüman öğrenci sayısının milyona yaklaştığı söylenebilir. Eğitim ve özellikle din eğitimi yeni kuşakların çoğunluk toplumunda sosyal ve kültürel olarak varlık gösterebilmelerinde anahtar role sahiptir. Devlet okullarında Müslüman öğrencilere yönelik bir din dersinin gerekliliği uzun yıllar süren tartışmalar sonucunda, 2000’li yılların başından itibaren taraflarca kabul edilmiştir. Müslüman öğrencilerin devlet okullarında İslam din dersi görebilmesinin önünde ise, birbiriyle bağlantılı birtakım yasal engeller bulunmaktadır.⁸⁰ Devlet tarafından tanınmış dinî cemaat statüsüne sahip olamayan Müslüman cemaatlerin İslam din dersi müfredatını uygulama yetkisi yoktur. Müslümanların politik yaklaşımlar, etnik özellikler ve mezhebî farklılıklar açısından çeşitlilik arz etmesi, kapsayıcı ve kuşatıcı bir dinî cemaat çatısı

⁷⁸Peter Müller, *(Religions-) Pädagogische Überlegungen*. In U. Baumann (Hg.), *Islamischer Religionsunterricht. Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen*. Frankfurt: Lembeck, 2001.

⁷⁹Klaus Spenlen, *Schule und Islam – wie sich 90 Alltagskonflikte lösen lassen*, Verband Bildung und Erziehung, Dortmund. 2019.

⁸⁰Hamideh Mohagheghi, “Islamischer religionsunterricht aus sicht der muslimen in Deutschland.” (Hrsg.: H. H. Behr ve dğr.) *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer schülerinnen und schüler als herausforderung für den Islamischen religionsunterricht*, Münster: Lit Verlag, 2010, s.223.

altında birleşmelerini güçleştirmektedir.⁸¹ Aslında, 2007 yılında kurulan Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyi, çok sayıda Müslüman topluluğu içermesiyle devlet okullarında İslam din dersini vermek için gerekli olan temsil kabiliyetine sahiptir.⁸² Fakat konsey; çeşitli prosedürlerin yerine getiril(e)memesi, üye kuruluşların bağımsız hareket etmeleri gibi sebeplerle tanınma sürecine katkı sağlayamamıştır.⁸³ Ülkedeki politik aktörler de Müslümanların birlikte hareket edememelerini istismar etmektedirler. Bunun en somut örneği, Almanya İslam Konferansı'nda KRM'nin politikacılar tarafından yeterince önemsenmemesidir.

Söz konusu sorunlara rağmen bazı eyaletlerde ara çözümler geliştirilerek devlet okullarında İslam din dersi uygulamalarının önü açılmıştır. Böylelikle ders öğretim programları, kitap ve materyaller, öğretmenler ve öğretmenleri yetiştirecek yükseköğretim kurumları gibi konularda bir dizi önemli gelişme yaşanmıştır.⁸⁴ Ancak ülke çapında bu gelişmelerin yansımalarını gözlemlemek mümkün değildir. Aradan geçen uzun zamanda Almanya'daki Müslümanların eğitim alanında yaşadıkları sıkıntılar, yeni kuşakların kimlik

⁸¹Christine, Langenfeld; "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen", *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, C.Langefeld, V. Lipp ve I. Schneider (hrsg.), Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2. Juni 2005, s. 26.

⁸²Raida Chbib; "Einheitliche Repraesentation und muslimische Binnenvielfalt: Eine datengestützte Analyse der Institutionalisierung des Islam in Deutschland", *Politik und Islam*, Hendrik Meyer ve Klaus Schubert (hrsg.), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011, ss. 105-106.

⁸³Spenlen, "Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht", s. 28; Rauf Ceylan, *Islamische religionspaedagogik in moscheen und schulen: ein sozialwissenschaftlicher vergleich der ausgangslage, lehre und ziele unter besonderer berücksichtigung der auswirkungen auf den integrationsprozess der muslimischen kinder und jugendlichen in deutschland*. Hamburg: Dr. Kovaç Verlag, 2008, s. 91.; Ramazan Kuruyüz, "Eyaletler Düzeyinde Örgütlenmeler ve Din-Devlet İlişkisi", *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*, Yılmaz Bulut (ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 2014, s. 184.

⁸⁴Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, s.126.

sorunu yaşamalarına sebep olmuştur. Yaşanan kimlik sorunlarını Müslümanlara yönelik ötekileştirici, ayrımcı tutumlar derinleştirmiştir. Çokkültürlü toplumlarda her kesimden öğrenciyi kapsayan bir eğitim politikasının başarıyla uygulanamaması özellikle azınlıklara mensup öğrencileri dezavantajlı duruma itmektedir. Almanya'nın tek kültürcü (*Alm. Leitkultur*) yaklaşımı, Müslüman kuşakların kendi inançlarına ve kökenlerinin kültürel miraslarına yabancılaşmalarına, ana dillerinde yetkin olamamalarına sebep olmaktadır. Bütün bunlara ülkede hâkim olan sınıflar arası sosyoekonomik eşitsizliklerin eklenmesiyle Müslüman kuşakların eğitimde başarıya ulaşmaları zorlaşmaktadır. Almanya'da okuldan erken ayrılma oranı yüzde 10,2'dir. Yerli çocuklarda bu oran yüzde 8,2 iken, göçmen kökenlilerde yaklaşık üç katı artarak yüzde 23,2'ye çıkmaktadır. Yerli çocukların yüzde 11,8'i eğitim alanında genele kıyasla yetersiz kalırken, bu oran göçmen kökenli çocuklar için yüzde 42,2'dir.⁸⁵ Almanya hükümetleri müfredatı ve personel yapısıyla eğitim sistemini Müslüman kuşaklara açmalı; birlikte yaşamın daha uygun yollarını öğreten, yabancı düşmanlığına kapalı kültürlerarası eğitim yaklaşımının geçerlilik kazanmasını sağlamalıdır.

Kültürel ve dinî kimliği koruma bağlamında önemli aktörler olarak cami görevlilerinin yetiştirilmeleri ve istihdamı, Müslümanların diğer bir sorunudur. Köken ülkelerden getirilen imam ve vaizler, yeni kuşakların dünyalarını tanıma ve onlarla verimli bir iletişim kurma açısından oldukça zorlanmaktadır. Müslümanların kontrolünde Almanya'da yetişmiş imam ve vaizlerin cami ve eğitim merkezlerinde istihdam edilmesi uzun vadede tek gerçekçi çözüm olarak görünmektedir.

Günümüz Almanya'sında sosyokültürel şartlar, Müslümanlara yönelik önyargıların artmasına hizmet etmektedir. Ülkede yükselen sağcı popülist

⁸⁵ "Education and Training Monitor, Germany", European Union, 2017, ss. 4-5, https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-de_en.pdf, (10.07.2019).

söylem, radikal kişi ve grupların Müslüman bireylere ve camilere yönelik şiddet eylemlerini teşvik edici bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan, artık küresel bir endüstriye döndüğüne dair ciddi kanıtlar bulunan İslamofobi,⁸⁶ Müslümanların kamusal hayatta varlık göstermelerine ve kendilerini medyada oldukları gibi tanıtılmalarına fırsat vermemektedir.

Çoğunluk toplumuna sosyal ve politik katılım, Müslümanların kendi kimlikleriyle bir gelecek inşa etmeleri açısından önem arz etmektedir. Yeni kuşaklarda giderek azalmakla birlikte, Müslümanlar bedenen Almanya'da, zihnen köken ülkede yaşıyor görünmektedir. Bu durum aslında katılım sürecinin yeterince anlaşılması olarak yorumlanabilir. Zira katılım yapay, günübürlük bir süreç değil, bireylerin tüm hayatını kuşatan uzun vadeli bir vizyondur. Müslümanlar, Alman toplumunun meselelerini kendi meseleleri olarak benimsemek, bu meselelerin çözümü için başta siyaset olmak üzere toplumsal kurumlarda dönemsel değil sürekli aktif olmak durumundadır. Müslümanların kültürel kimliklerini korumak amacıyla köken ülkelerle yakın ilişkide bulunmaları anlaşılır bir durum, gelişen iletişim ve ulaşım imkânlarıyla engellenemeyecek bir haktır. Ancak azınlık toplulukların toplumsal ve siyasal katılımı, yaşam tarzı olarak benimsemeden yaşadıkları ülkelerde köklü bir varlık sergilemeleri de mümkün görünmemektedir.

Yeni kuşakların gelecekte dinî kimliği ile var olabilmesinde, başta aileler olmak üzere STK'lar ve resmi kurumlara önemli görevler düşmektedir. Bilim ve teknoloji alanında dünyanın önde gelen ülkelerinden birinde yer alan Müslüman azınlığın yeni kuşakları, yüzlerce milyar avroluk eğitim bütçesinden kendi paylarına düşeni kullanma mücadelesi vermek zorundadır. Müslümanlara ait STK'lar çeşitli alanlarda kendi anlayışlarına göre çalışmalar yürütmektedirler. Ancak bu çalışmaların başarılı olması; birlikte hareket

⁸⁶ Bkz. Nathan Lean, *İslamofobi Endüstrisi*, Ankara: DİB Yayınları, 2015.

etmeye, yeni kuşaklara hitap edebilmeye; yetkin pedagog, sosyolog ve sosyal hizmet uzmanlarının planlı ve programlı çalışmalarına bağlıdır. Yüksek oranda göçmen kökenli vatandaşın yaşadığı Almanya'da çoğunluk toplumunun huzuru ve Müslüman kuşakların sağlıklı bir kimlik oluşumu geliştirebilmeleri için hem Alman kamuoyu hükümet imkânları ve medya organlarıyla, hem de Müslümanlar örgütlü yapılarıyla karşılıklı önyargılara, yanlış genellemelere ve ayrımcılığa karşı sistemli bir mücadele ortaya koymalıdır.

KAYNAKÇA

Abdullah, Mohammed S.; *Geschichte des Islam in Deutschland*, Graz Wien Köln: Verlag Styria, 1981.

_____ “Jochen Klepper doch eine „echte“ Quelle”, *Moslemische Revue*, 1, 1994, ss. 12-16.

Altaş, Bekir; “Devlet Anlaşmaları Amaçlarına Ne Denli Uygun?”, *Perspektif*, Kasım 2016, 255, ss. 28-31.

Bade, Klaus; *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jh. bis zur Gegenwart*, München: 2000.

Baliç, İsmail; “Almanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: 1989, ss. 520-522.

Bas, Yasin; *Islam in Deutschland – Deutscher Islam?*, Saarbrücken: VDM Verlag, 2008.

Chbib, Raida; “Einheitliche Repraesentation und muslimische Binnenvielfalt: Eine datengestützte Analyse der Institutionalisation des Islam in Deutschland”, *Politik und Islam*, H. Meyer und K. Schubert (hrsg.), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011, ss. 87-112.

Davie, Grace; *Modern Avrupa'da Din*, Akif Demirci (çev.), İstanbul: Küre Y., 2005.

Doğan, Recai; “Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2, 2008, ss. 1-43.

Islam einbürgern – Auf dem Weg zur Anerkennung muslimischer Vertretungen in Deutschland (Dokumentation einer gleichnamigen Fachtagung am 25. April 2005 in Berlin), Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Integration und Flüchtlinge (Hrsg.), 2005, Berlin, 14–18.

Ende, Werner & Steinbach, Udo & Laut, Renate; *Der Islam in der Gegenwart*, C.H.Beck, 2005.

Gerbig, Stephan; “Monitoring-Stelle UN-Kinderrechtskonvention, Die Religionsfreiheit von Kindern im schulischen Raum, zur Diskussion über Kopftuchverbote für Schülerinnen”, *Deutsches Institut für Menschenrechte*, Information Nr. 26 I Mai 2019, I, ISSN 2509–9493 (PDF).

Hamdan, Hussein; *Muslimen in Deutschland: Geschichte – Gegenwart – Chancen*, Zentrum für interkulturelle Kommunikation e. V., Heidelberg, 2011.

Haug, Sonja; Müssig, Stephanie; Stichs, Anja; *Muslimisches Leben in Deutschland*, BAMF und DIK, Juni 2009.

Heimbach, Marfa; *Die Entwicklung der islamischen Gemeinschaft in Deutschland seit 1961*, Berlin, 2001.

Höpp, Gerhard; *Muslimen in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wünsdorf und Zossen, 1914 - 1924*, Berlin : Das Arab. Buch, 1997.

Hunn, Karin, "Nächstes Jahr kehren wir zurück..." *die Geschichte der türkischen "Gastarbeiter" in der Bundesrepublik*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2005.

Hunke, Sigrid; *Avrupanın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul: Bedir Y., 1997.

Kaya, Ayhan; *İslâm, Göç ve Entegrasyon, Güvenlikleştirme Çağı*; Nur Yasemin Ural (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Kahleiss, Margot; *Muslimen in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg: Ansichten und Absichten*, Berlin, 1998.

Kettani, Houssain; "Muslim Population in Europe: 1950-2020", *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, (2), June 2010, ss. 154-164.

Köktaş, M. Emin & Kurt, H.; "Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte", *Integration ohne Anerkennung? – Die Zukunft der muslimen in Deutschland*. (Hg.: B. Uçar), Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2010.

Kuruyüz, Ramazan; "Eyaletler Düzeyinde Örgütlenmeler ve Din-Devlet İlişkisi", *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*, Y. Bulut (ed.), Ankara: Kadim Y., 2014, ss. 181- 187.

Langenfeld, Christine; "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen", *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, C. Langenfeld, V. Lipp und I. Schneider (hrsg.), Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2. Juni 2005, ss. 17-36.

Meier-Braun, Karl-Heinz; "Zuwanderung und Ausländerpolitik in Deutschland", *Der Bürger im Staat*, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg Stuttgart, Heft4/2006, ss.202-208.

Lean, Nathan; *İslamofobi Endüstrisi*, Ankara: DİB Yayınları, 2015.

Leggewie, Claus; "Der Islam im Westen: Zwischen Neo-Fundamentalismus und Euro-Islam", *Religion und Kultur*, Jörg Bergmann, Alois Hahn und Thomas Luckmann (Hrsg.), Opladen, 1993.

Lemmen, Thomas; *Muslimen in Deutschland: eine Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, Baden-Baden 2001, Nomos Verlag, s. 40-41.

_____ *Almanya'daki İslami Örgütler*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı, 2000.

Perşembe, Erkan; *Almanya'da Türk Kimliği*, Ankara: Araştırma Y., 2005.

Mohagheghi, Hamideh; "Islamischer religionsunterricht aus sicht der muslimen in Deutschland." (Hrsg.: H. H. Behr ve dğr.) *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer schülerinnen und schüler als herausforderung für den Islamischen religionsunterricht*, Münster: Lit Verlag, 2010, s.223.

Mumcu, Ahmet; "Almanya'da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum)", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, XVII/I, 4, 1960, ss. 183-217.

Müller, Peter; (*Religions-*) *Pädagogische Überlegungen*. In U. Baumann (Hg.), *Islamischer Religionsunterricht. Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen* (ss. 163-181). Frankfurt: Lembeck, 2001.

Oebbecke, Janbernd; "Das Grundgesetz und der Religionsunterricht", *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, B. Uçar, M. Blasberg-Kuhnke u. A. von Scheliha (hrsg.), Osnabrück: V & R Unipress, 2010, ss. 53-63.

Ramadan, Tariq; *Müslimsein in Europa*, Köln: MSV Verlag, 2001.

_____ *Der Islam und der Westen: von der Konfrontation zum Dialog der Zivilisationen; [eine islamische Antwort auf die Herausforderungen der Moderne]*, Marburg, 2000.

Robers, Gerhard; "Almanya", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, Ali Köse-Talip Küçükcan (Ed.), İstanbul: İSAM Yay., 2008.

Roy, O.; *Der islamische Weg nach Westen: Globalisierung, Entwurzelung und Radikalisierung*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2006.

Speer, Sven; "Siyasetçiler İslam'ın Dışlanmasında Politik Bir Sermaye Buluyor", *Perspektif*, (Eylül/ Ekim) 2016, 23/254, ss. 42-45.

Spenlen, Klaus; *Schule und Islam – wie sich 90 Alltagskonflikte lösen lassen*, Verband Bildung und Erziehung, Dortmund. 2019.

_____ ; "Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht", *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*, K.Spenlen und S. Kröhnert-Othman (hrsg.), Göttingen: V & R Unipress, 2012, ss. 23-59.

Şen, Faruk &Halm, Dirk; *Der Islam in der Migration. Herausforderungen für die Integrationspolitik*. In: Hans Zehetmair: *Der Islam. Im Spannungsfeld von Konflikt und Dialog*. Wiesbaden 2005, s. 303–320.

Tibi, Bassam; *Muslim migrants in Europe: between Euro-Islam and ghettoization in AlSayyad/Castells* 2002.

Tibi, Bassam; *Euro-Islam. Die Lösung eines Zivilisationskonflikts*, Darmstadt: Primus-Verlag, 2009.

İnternet Kaynakları:

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/bir-siyasi-proje-olarak-alman-islami/1278714>, (20.08.2019).

<http://www.abendblatt.de/politik/deutschland/article106974942/Otto-Schily-Assimilierung-ist-die-beste-Integration.html> (16.08.2019).

http://alevi.com/de/?page_id=319, (22.08.2019).

www.bamf.de

http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Christian-Wulff/Reden/2010/10/20101003_Rede_Anlage.pdf;jsessionid=6B60A1F347CDE05867D90C6C43D9C_5E2.2_cid285?_blob=publicationFile&v=3, (16.08.2019).

<https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/publikationen?&f=992788:511368&page=0&sort=score%20desc,%20sortDate%20desc>, (16.08.2019).

<https://www.cicero.de/innenpolitik/ gehoert-der-islam-zu-deutschland-umfrage-insa>, (16.08.2019).

<http://www.deutsche-islam-konferenz.de>, (16.08.2019).

http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/AlevitischerRU/alevitischer-unterricht-inhalt.html;jsessionid=E1E0252695A040053DB0996323E8BD44.2_cid368?nn=3334346;

DİTİB, “Amaç ve Hedefler”, <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=10&lang=en>, (09.08.2019).

“Education and Training Monitor, Germany”, European Union, 2017, ss. 4-5,

https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-de_en.pdf, (10.07.2019).

<https://www.fes.de/fulltext/asfo/00803toc.htm>

https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_140.html.

Grundgesetz,

https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_01-245122.

Heimann, Benjamin; “Der Begriff der Religionsgesellschaft im Grundgesetz und der organisierte Islam Göttingen”, *GOEDOC, Dokumenten- und Publikationsserver der Georg-August-Universität*, 2014 (Göttinger E-Papers zu Religion und Recht 9), <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl/?webdoc-3933>, ss.4-8. (26.07.2019).

IGMG, “Hakkımızda”, <https://www.igmg.org/selbstdarstellung/>, (07.08.2019).

<http://www.islamiq.de/2019/07/02/koordinationsrat-der-muslime-plant-aufbau-von-landesstrukturen/>, (19.10.19).

<http://www.islamiq.de/tag/dik/>;

<http://perspektif.eu/?s=Alman+%C4%B0slam+Konferans%C4%B1>; (19.10.19).

<https://www.islamrat.de/stellungnahme-zur-auftaktveranstaltung-der-vierten-deutschen-islam-konferenz/>

Islamrat, Selbstdarstellung, <https://www.islamrat.de/selbstdarstellung/>, (09.08.2019).

<http://www.iru-beirat-nrw.de/>, (10.08.2019).

Jacobs, A.; “Einbürgerung des Koran, Financial times Deutschland”, (16.09.2019).

<http://www.woehaus.De/islam/einburgerung%20des%korans.htm>.

Karahan, Engin; "10 Yıl Alman İslam Konferansı – İki İleri Üç Geri", <http://toplum-hukuk.org/2016/10/12/10-yil-alman-islam-konferansi-iki-ileri-uc-geri/>,

(16.08.2019).

<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/horst-seehofer-der-islam-gehört-nicht-zu-deutschland-geschichte-eines-satzes-a-1198520.html>, (15.09.2019).

Neumann, Johannes; “Der Reichsdeputationshauptschluss von 1803 Voraussetzungen und Folgen”, *Humanistische Union, e.V. RV München-Südbayern*, http://www.humanistische-union.de/uploads/media/2003-04_tsk_neumann.pdf, (15.07.2019).

<https://www.nationaler-aktionsplan-integration.de/napi-de>, (16.08.2019).

<http://www.religion-recht.de/2010/08/geschäftsordnung-des-koordinationsrates-der-muslime-in-deutschland/>, (10.08.2019).

Richter, Emanuel; “Die Einbürgerung des Islam”, *Aus Politik und Zeitgeschichte-APUZ*, 2005, <http://www.bpb.de/apuz/29054/dieeinbuengerung-des-islams-essay?p=all>. (16.09.2019).

<https://www.tagesspiegel.de/politik/muslime-in-deutschland-bundesinnenministerium-will-deutschen-islam-foerdern/22985240.html>, (22.08.2019).

<http://www.welt.de/debatte/kommentare/article6071359/Assimilation-Warum-nicht.html>, 11 Şubat 2008, (16.08.2019).

Zentralrat der Muslime in Deutschland e.V. *Selbstdarstellung*, <http://zentralrat.de/2594.php>, (10.08.2019).